

Laat-middeleeuwse stedelijke overheden en hun keuren ten aanzien van geboorte, huwelijk en sterven

*Ester Vink**

Voor wie geïnteresseerd is in de cultuur van de late middeleeuwen kunnen keuren, zoals die werden uitgevaardigd door de steden, van grote waarde zijn. Het gaat om bronnen die zich tot nu toe te zelden mogen verheugen in een belangstelling die verder reikt dan de specifiek juridische en lokaal-historische aspecten. Dat is spijtig, want de stedelijke keuren bevatten ook informatie over een aantal andere terreinen.

Keuren zijn verordeningen of rechtsregels, op schrift gesteld door stedelijke overheden. Zij bestaan ten dele uit codificaties van het gewoonterecht zoals dat eeuwenlang in zwang was, eventueel voorzien van verbeteringen of wijzigingen. Het overige gedeelte is samengesteld uit volkomen nieuwe besluiten die van de stadsbestuurders zelf afkomstig waren. De term ‘keur’, waarin het voltooid deelwoord ‘gekoren’, gekozen, te herkennen valt, wijst al op een element van wilsbeschikking van de kant van de stedelijke overheden¹.

De keuren kunnen enerzijds een negatief karakter hebben, in die zin dat zij bepaalde praktijken verbieden of beperken. Uit de inhoud kan in een aantal gevallen worden opgemaakt wat deze praktijken waren. In een Groningse keur bijvoorbeeld wordt het bezoek aan taveernen door de bruidegom op de dag na zijn huwelijk “... als men des wandaghes [vroeger] plach to done” verboden². Andere keuren zijn positief van aard en verordenen slechts, waarbij zij konden aansluiten bij bestaande praktijken. Helaas wordt dit laatste uit de formuleringen van een keur niet altijd even duidelijk. Op overtreding van een keur staat doorgaans een boete, hetzij in geld, hetzij in natura. Lijfstraffen worden minder vaak als correctiemiddel genoemd.

De uitvaardigende stedelijke instanties hielden zich vanaf de dertiende eeuw bezig met het opstellen van keuren en zetten dit voort tot ver na 1500. Wanneer van keuren bekend is uit welk tijdvak zij stammen, wil dit uitsluitend zeggen dat zij toentertijd schriftelijk zijn opgesteld. Inhoudelijk kunnen de regels waaruit zij bestaan echter eerder van kracht zijn geweest, vooral wanneer zij in het gewoonterecht vastlagen. De verschijning van keuren hing nauw samen met de ontwikkeling van de steden in het huidige Nederland, het

gebied waartoe wij ons beperken. Naarmate het leven door de zich uitbreidende handel en nijverheid complexer werd, kreeg men steeds meer behoefte aan nauwkeurige, schriftelijk vastgelegde regels waarmee het interne verkeer in de juiste banen werd geleid. Vanaf het midden van de veertiende eeuw onderwierpen de keuren in de meeste steden steeds meer onderdelen van het dagelijkse leven aan een voortdurend groter en gedetailleerder wordend aantal voorschriften³. Dat wil bepaald niet zeggen dat de keuren die aan het einde van de late middeleeuwen in gebruik waren, betrekking hadden op het stedelijke leven in zijn totaliteit. Zo zijn verschijnselen als volksvermaken voor deze periode nauwelijks in de keuren te vinden. Daarentegen wordt in jongere keuren geregeld over deze zaken gesproken, zoals Bogaers voor Utrecht aantoon⁴. De tendens in de richting van een voortdurende uitbreiding van de reglementering bleef na 1500 hier en op andere terreinen aanwezig, maar daarop in te gaan zou buiten de chronologische afbakening van dit artikel voeren. Het jaartal 1500 wordt in dit verband als grens beschouwd, zij het dat deze een aantal malen overschreden wordt.

De laat-middeleeuwse keuren bevatten ondanks hun beperkingen een schat aan informatie over het stedelijke leven. Men treft er enerzijds regels in aan die, toen de stedelijke wetgeving nog in haar beginfase verkeerde, de inhoud van de keuren domineerden. Zij handelen voornamelijk over onderwerpen als moord, doodslag, gewelddadigheden aan lijf en goed, de gemeenschap van goederen binnen het huwelijk en de verdeling van de nalatenschap in geval van overlijden van een van de echtgenoten. Daarnaast zijn in de late middeleeuwen gedetailleerde reglementen van kracht geworden die eerder niet aanwezig waren. Daarin werden bijvoorbeeld het houden van bepaalde honden en de afvoer van 'stillen' op de grachten verboden. Sommige keuren wezen kooplieden exact aan op welke plaatsen in de stad zij hun waren aan de man konden brengen, andere verboden het dekken van daken met riet of stro. De verregaande overeenkomsten tussen keuren van diverse steden komen deels voort uit het feit dat deze steden elkaars rechtsregels overgenomen hebben.

De keuren werden bij elkaar in registers geplaatst, de zogenaamde keurboeken. Zij zijn soms systematisch gerangschikt in hoofdstukken, waarin bijvoorbeeld alle keuren met betrekking tot de algemene orde in de kerk en op het kerkhof ondergebracht waren, zoals in een Amsterdams keurboek onder het hoofd: "Van alrehande punten der kerke ende den kerchove roerende" gebeurd is⁵. Ook korte opschriften die de inhoud van een individuele keur weer geven, komen voor, evenals middeleeuwse inhoudsopgaven van keurboeken. Vooral in de vroegere keurboeken is van een ordening niets te bespeuren en lijken de keuren willekeurig achter elkaar geplaatst te zijn, in volgorde van hun uitvaardiging⁶.

De magistraten die zich bij uitstek bezighielden met het uitvaardigen van keuren waren de schout en de schepenen, meestal aangevuld met uitgebrei-

dere colleges van raden en soms in samenwerking met de burgemeesters. Tot op zekere hoogte waren deze gezagsdragers vertegenwoordigers van de burgerij die hen uit haar midden koos. Echter ook de landsheer kon bij de wetgeving betrokken zijn, met name in de beginperiode⁷.

Een groot deel van de middeleeuwse keuren behoeft niet uit archiefdepots te worden betrokken, maar is in gedrukte vorm te raadplegen. Eind vorige, begin deze eeuw ontstond een fundamentele interesse voor deze bronnen die geresulteerd heeft in een aantal uitgaven, doorgaans gebaseerd op gedegen archiefonderzoek. Met name de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oud-vaderlandsche recht heeft een fors aantal delen laten verschijnen, die naast keuren tevens stedelijke bronnen op straf- en civielrechtelijk terrein bevatten. De uitgaven verdienen algemener gebruikt te worden dan tot op heden gebeurd is. Zij leveren informatie die niet alleen voor de lokale niveaus van belang is, maar vooral in een ruimer perspectief bepaalde patronen in de stedelijke wetgeving aan het licht kan brengen.

Geboorte, huwelijk en dood

De keurboeken bevatten in een aantal gevallen keuren waarin allerlei zaken rond geboorte, huwelijk en sterven worden geregeld. Het is deze categorie bronnen die hierna verder aan de orde gesteld zal worden. In dit verband is uitgegaan van de uitgegeven keuren van achttien steden, die geografisch gezien ver uiteen liggen binnen de huidige landsgrenzen⁸. Omdat niet *alle* uitgegeven keuren van Nederlandse steden uit de betreffende periode zijn onderzocht, mag deze opzet zeker niet uitputtend genoemd worden. Dat is ook niet nodig, aangezien slechts de hoofdlijnen binnen de keuren van de verschillende steden geschetst worden, waarbij de lokale eigenaardigheden van de betreffende keuren min of meer op de achtergrond staan.

Een algemene benadering zoals hier gevolgd wordt, heeft een aantal nadelen. Onvermijdelijk is dat keuren die niet alleen qua geografische herkomst, maar ook qua datering ver uiteenlopen, naast elkaar geplaatst worden. De oudste geraadpleegde keuren zijn afkomstig uit de Aardenburgse 'Cuerbrief' die stamt uit het midden van de dertiende eeuw, maar de neerslag is van ouder, twaalfde-eeuws recht⁹. De keuren rond geboorte, huwelijk en dood uit de overige steden zijn doorgaans jonger. Zij dateren op zijn vroegst uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Het zwaartepunt ligt duidelijk in de vijftiende eeuw. De uitdijende stedelijke regelgeving had toen kennelijk het punt bereikt waarop men op ruimere schaal aandacht kreeg voor deze facetten van het stedelijk leven. Nog jongere keuren zijn onder andere te vinden in het jongste stadboek van Zwolle (tussen 1519 en 1524) en in het Haarlemse keurboek van 1557. De zestiende-eeuwse keuren zullen in dit verband alleen incidenteel aan bod komen. Als een vergelijking tussen jongere en oudere keuren van een

stad mogelijk is, omdat aansluitende reeksen keuren aanwezig zijn, blijkt de ontwikkeling binnen de categorie van keuren rond geboorte, huwelijk en dood overeen te stemmen met de ontwikkeling binnen de stedelijke keuren in het algemeen, in die zin dat de jongere keuren uitgebreider en talrijker zijn dan hun voorgangers.

De datering van keuren kan tot aanzienlijke problemen aanleiding geven. Van sommige keurboeken is alleen één jaartal als datering overgeleverd. Het punt is dat dit gezien kan worden als terminus ante quem maar ook als terminus post quem: men kan de keuren vanaf die datum hebben ingeschreven, maar ook eraan voorafgaande. Speurwerk van de uitgever van de bron kan hier vaak verhelderend zijn. Andere keurboeken worden door de uitgever geplaatst in een ruim bemeten tijdvak. Een Zutphens 'Kondichboek' bijvoorbeeld omvat bepalingen die tussen 1392 en 1551 zijn opgenomen. Verder zijn voorbeelden bekend van keuren die op blanco gelaten bladen of in de marge van een reeds bestaand keurboek toegevoegd werden. Dit alles wekt in een aantal gevallen verwarring wat betreft de precieze ouderdom van de keuren¹⁰. Soms echter wordt het de historicus gemakkelijk gemaakt wanneer individuele keuren van een datering voorzien zijn. De vorm waarin de keur is opgesteld, is dan meestal duidelijk die van een uitvaardiging. Zo vermeldt een Dordtse keur: "Actum anno XXXVII, XXVIII dage in Januario. Uut verdrach vanden scout, burghemeesters, scepenen, rade, ouden rade, achte en gemeenen dekens vander neringe, soe is verdragen ..."¹¹.

De hoeveelheid keuren die naar aanleiding van geboorte, huwelijk en dood per stad werd uitgevaardigd, is eveneens uiteenlopend van aard. Van de ene stad is meer bewaard gebleven dan van de andere. Sommige steden beschikten over min of meer aansluitende reeksen keuren die in de loop van de jaren in achtereenvolgende keurboeken werden ingeschreven. Met name Zutphen, Zwolle en in mindere mate Zierikzee en Groningen hebben tot deze categorie behoord. De Zwolse keuren rond de dood bevatten vele herhalingen, soms zelfs binnen hetzelfde keurboek. De keuren van de overige steden hebben een incidenteler karakter. Zij komen meestal verspreid voor, binnen één of meerdere keurboeken. Waar keuren rond geboorte, huwelijk en dood ruimer voorhanden zijn, heeft men ze doorgaans bij elkaar geplaatst, soms in een speciaal hoofdstuk, soms als onderdeel van een ruimere rubriek. Kwantitatief nemen deze keuren in de diverse keurboeken echter nooit een belangrijke positie in, wat echter niet wil zeggen dat zij ook inhoudelijk gezien onbetekenend zijn geweest. Oorzaken voor dit verschijnsel kunnen zijn het verloren gaan van materiaal door de eeuwen heen. Branden en een onzorgvuldige bewaring van de archieven hebben in het verleden een zware tol geëist.

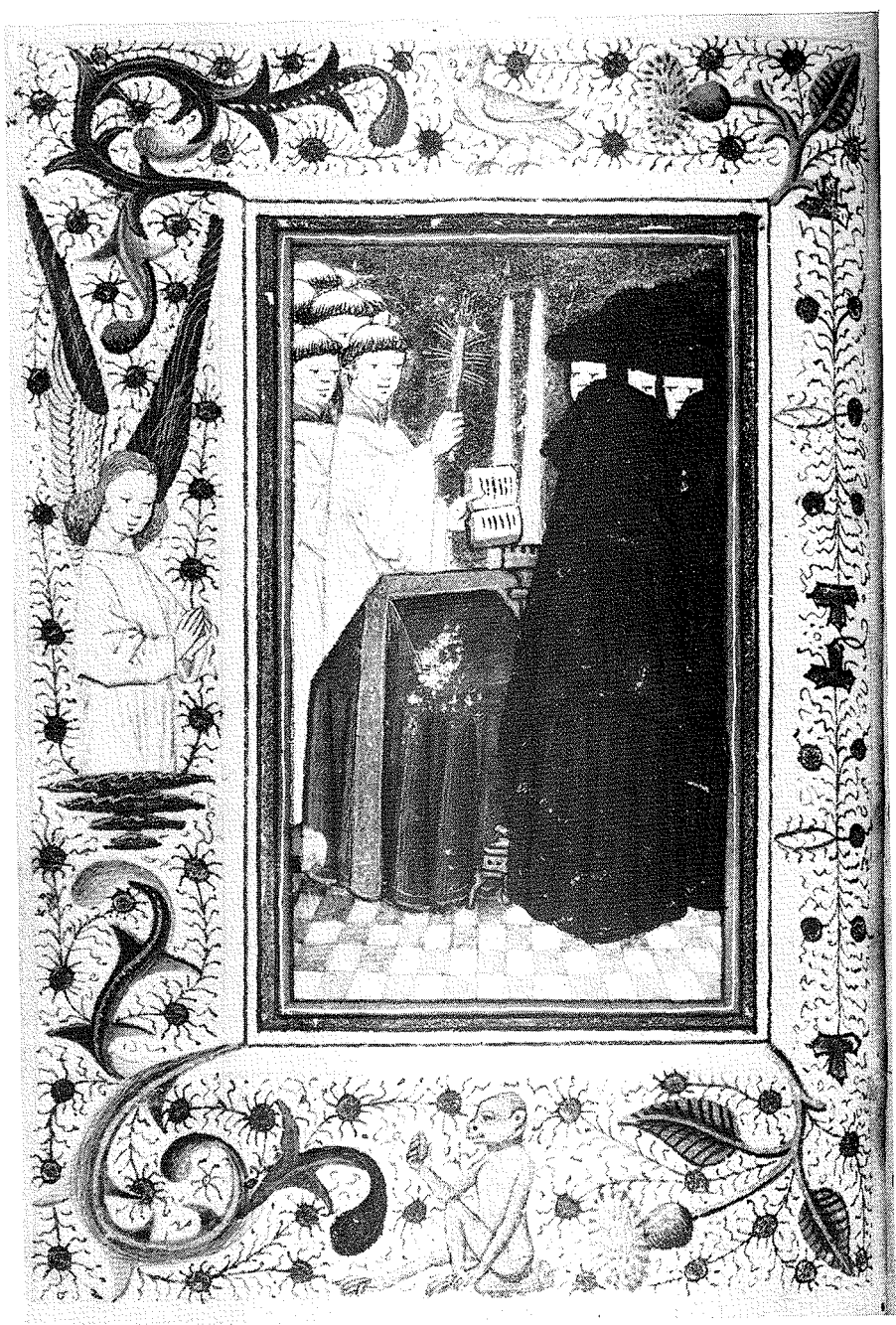
Een andere oorzaak is dat de zwaartepunten in de wetgeving van iedere stad anders lagen. Er werd blijkbaar van stad tot stad verschillend gedacht over de noodzaak bepaalde keuren, bijvoorbeeld over geboorte, huwelijk en dood, in

de keurboeken op te nemen. Een uniforme juridische ontwikkeling is, afgezien van enkele algehele tendensen, zoals die in de richting van een uitbreiding van de reglementering, ver te zoeken. Bovendien zal de verhouding tussen ongeschreven en geschreven recht niet overal dezelfde geweest zijn. De keuren zijn om deze redenen maar ten dele representatief voor wat aan regels binnen een stad geldig was. In essentie schijnen zij slechts de punten waarover twijfel of geschil bestond vastgelegd te hebben¹².

Bij uitgegeven bronnen als de keuren is de persoon van de uitgever niet onbelangrijk. Voor de datering van het materiaal en de interpretatie van de handschriftelijke overlevering is men op hem aangewezen. In hoeverre de inzichten hieromtrent in de loop van de twintigste eeuw gewijzigd zijn, komt niet tot uiting in dit artikel. Verder hebben sommige uitgevers een selectie gemaakt uit de keuren die van een stad bekend zijn. De volgorde van de keuren en hun eventuele opschriften kunnen door hen zijn aangepast of zijn zelfs geheel nieuw¹³. Dit kan leiden tot een zekere vertekening van het beeld dat de bronnen opleveren. De oorspronkelijke context bijvoorbeeld waarin een keur voorkomt kan een interpretatie ervan vergemakkelijken.

Met het oog op wat volgt, is het verder nog van fundamenteel belang te benadrukken dat de keuren normatieve bronnen zijn. Dit houdt in dat zij weliswaar de intenties van het overheidsoptreden ten aanzien van de aangelegenheden rond geboorten, huwelijken en sterfgevallen weergeven, maar niet de praktische consequenties. Ook als we redelijkerwijs mogen aannemen dat de keuren geen dode letter gebleven zijn, omdat de handschriften waarin zij zijn opgetekend bijvoorbeeld sporen van intensief gebruik vertonen, zou de bestuurspraktijk wel eens verregaand verschild kunnen hebben van de regels waar de stadsbesturen van uitgingen. Wanneer we de lijn naar het heden doortrekken, zien we ditzelfde gebeuren in diverse gemeenten met (verouderde) politieverordeningen, een aan de middeleeuwse keuren nauw verwante groep rechtsregels. Er zijn talloze verordeningen op te noemen die, hoewel zij officieel nog dienst doen, in de praktijk op geen enkele wijze worden gehandhaafd. In de gemeente Kerkwijk bijvoorbeeld is een uit 1958 daterende politieverordening van kracht die het leunen tegen gebouwen zonder toestemming van de eigenaar verbiedt. Het behoeft geen betoog dat niemand zich hieraan iets gelegen laat liggen¹⁴. De frequente herhaling van bepaalde keuren in sommige keurboeken geeft een sterke indicatie dat aan de naleving van de keuren in het algemeen het een en ander gemankeerd heeft.

De keuren die naar aanleiding van geboorten, huwelijken en sterfgevallen werden uitgevaardigd, waren vooral gericht op de maaltijden en giften die, afgaande op hun inhoud, deze etappen in het leven begeleid hebben. Het streven van de stadsbesturen was, de uitgaven die in dit verband gemaakt werden te beperken. Dit streven maakte deel uit van een totaal aan taken die de stedelijke overheden zich gesteld hadden, met name op strafrechtelijk terrein. In het

Kerkelijk dodenritueel. Miniatuur in getijdenboek uit het midden van de vijftiende eeuw, vervaardigd in het bisdom Utrecht, waarschijnlijk te Delft. (Den Haag, KB: hs 135 G 9, fol. 124vo).

algemeen kwamen deze neer op het handhaven van de openbare orde en vrede binnen de stadsmuren en de eendracht tussen de bewoners. In het kader daarvan traden de stedelijke overheden op tegen onder andere vechtpartijen, huisbraak en het verstoren van de nachtrust van eerbare stadsbewoners. Daarnaast was de bescherming van de (materiële) belangen van de families die de stad bewoonden de aanleiding tot wetgevende activiteiten. Getracht werd onder meer onderlinge wrijvingen en onenigheden te voorkomen. Zo diende men in tweede instantie ook de rust in de stad¹⁵. Het laatste motief, dat zich tevens vertaalde in de zorg voor de welvaart van de stad als geheel, heeft de hoofdrol gespeeld wat betreft de keuren rond geboorte, huwelijk en dood.

Hierop althans wijzen uitlatingen als deze uit ‘Tvoirbot’ van Den Briel: “Also als dagelicx zunderlinge grote, lastege oncosten gedaen worden ende geschien onder den ingesetenen ... daer die gemeynte onverdachtelic ende zonder bevoelen zeer mede verachtert, belast ende bescadicht wordt, ende want die onverdachtege costen alle jaeren ende alle dagen onder die gemeynte, beyde rijc ende arem, meer wassen ende menichfuldegen, dan die afgaen of gelaten worden, tot groten scadelicken hinder ende achterwesen der voirseyde stede van den Briel, haeren poorteren ende ingesetenen, so is overdragen ende gesloten, omme dit voortan te belettene ende te remedyerene ... alle tge- ne dies hiernaes gescreven staet.” (Volgt de tekst van een keur waarin aan het aantal personen dat ter gelegenheid van geboorten, huwelijken en herdenkingen van sterfgevallen mocht worden uitgenodigd limieten gesteld worden, evenals aan bepaalde geschenken)¹⁶. De Amsterdamse overheid verwijst in een voorwoord tot een aantal keuren, waaronder die rond geboorte, huwelijk en dood, naar armoede en “kathivicheyt” (ellende), “confusie ende bescaemtheyt” van “vrunden ende maghen”, en wil dit met haar verordeningen verhelpen¹⁷.

De bovenstaande uitlatingen vertonen treffende overeenkomsten met de be- weegredenen die stedelijke overheden uit het tegenwoordige Duitsland en Italië in de late middeleeuwen aanvoerden voor hun zogenaamde kledingvoor- schriften, voorschriften die daar in een duidelijke samenhang met keuren naar aanleiding van geboorten, huwelijken en sterfgevallen geplaatst werden. De Duitse en Italiaanse stadsbesturen trachtten met beide categorieën keuren ex- cessieve uitgaven terug te dringen. In hun kledingvoorschriften verboden zij bepaalde luxe kledingstukken, stoffen, fournituren of opschik. Zij hoopten al- dus te voorkomen dat de burgers zich gedreven door pronkzucht in onderlin- ge wedijver zouden ruïneren, tot grote schade – zo dacht men – van de stad als geheel. Ook meer moralistische redenen werden aangevoerd, zoals de strijd tegen hovaardij¹⁸. De luxueuze details van kleding werden beschouwd als een maatstaf voor het sociale aanzien dat men in een stedelijke gemeen- schap genoot. Wie aanspraak meende te mogen maken op een verheven sta- tus, kon zijn toevlucht nemen tot het verfraaien van zijn garderobe om hieraan

uitdrukking te geven. Kledingvoorschriften zijn in de Nederlandse keuren uit de late middeleeuwen een tamelijk zeldzaam voorkomend verschijnsel. Een samenhang met de keuren met betrekking tot geboorte, huwelijk en dood is op één uitzondering na niet aanwezig¹⁹. Mij is uit de onderzochte keuren slechts één voorschrift bekend dat zich richt tegen een al te luxueuze snit van vrouwenkleding, en een ander dat het dragen en vervaardigen van ‘stilleganghen’ (schoeisel) duurder dan 18 den. verbiedt binnen de stad²⁰.

De overige Nederlandse kledingvoorschriften wijken in zoverre af van die van de Duitse steden dat zij kleding verbinden aan een bepaalde status. Zij bevatten geen verbod op bepaalde luxueuze kenmerken van kleding die men aanbracht vanuit de behoefte zijn aanzienlijke status tentoon te spreiden. De in relatie tot kleding gedefinieerde status kon ontleend zijn aan de hoogte van het inkomen²¹, of aan iemands sociale positie in het algemeen. Zo was het poorters van Dordrecht alleen toegestaan door middel van hun kleding aan te geven dat zij behoorden tot het gevolg of de staf van de graaf en gravin van Holland. Hetzelfde mocht niet voor een andere heer of vrouwe tot uitdrukking gebracht worden. Slechts de baljuw van Zuid-Holland, de rentmeester en “dieghene die bont draghen” mochten op deze regel een uitzondering maken²². Ook uit een aantal andere keuren blijkt dat geestelijke en wereldlijke heren hun gevolg in speciale kledij konden steken. Men creëerde op deze wijze een element van onderscheid, dat pas later (zestiende, zeventiende eeuw) in de Duitse steden zijn intrede gedaan schijnt te hebben²³.

De ostentatieve elementen die, zoals we met name uit de Duitse en Italiaanse kledingvoorschriften kunnen afleiden, laat-middeleeuwse kleding vertoonden, waren waarschijnlijk evenzeer kenmerkend voor de maaltijden en geschenken die naar aanleiding van geboorten, huwelijken en sterfgevallen gegeven werden. Hoewel rechtstreekse bronverwijzingen naar deze aspecten ontbreken, zullen in de middeleeuwse steden, net als in later tijd, de inspanningen van de gastheer of gastvrouw die bij deze gelegenheden voedsel, drank en soms kennelijk ook geschenken uitdeelden, erop gericht geweest zijn zich zo gunstig mogelijk te profileren voor het oog van de gemeenschap. Consumptie stond hier ten dienste van status²⁴.

Omdat de rijkere in dit opzicht verder konden gaan dan de minder gefortuneerde inwoners, lijken de voorschriften zich met name op deze bevolkingsgroep te hebben gericht. Bepaalde elementen uit de keuren, zoals de grote aantallen gasten die toch nog toegestaan werden, en het inhuren van koks en muzikanten verwacht men uitsluitend bij de aanzienlijken aan te treffen. De armsten zullen vanwege hun totale onvermogen een staat te voeren die voor reglementering in aanmerking kwam, door de inhoud van de keuren grotendeels onbeïnvloed zijn geweest. Men kan zich afvragen of de sociale positie die men innam consequenties had voor de naleving van de keuren. Vertoonden de welvarenden, die zich door de hoogte van de boeten wellicht geenszins be-

hoefden te laten afschrikken, bijvoorbeeld de neiging op grote schaal overtreddingen te begaan? Het is tamelijk zinloos over deze kwesties te speculeren. De praktische toepassing van de keuren is een factor die buiten ons gezichtsveld verdwenen is.

Behalve de gegoede bevolkingsgroepen die impliciet door de keuren lijken te worden aangesproken, richt een relatief groot aantal keuren zich meer expliciet tot een geslachtsbepaalde groep binnen de steden. Het is opvallend dat met name de reglementen rond geboorte en dood betrekking hebben op vrouwen, zowel in de hoedanigheid van gasten, als in die van deelnemers aan de diverse religieuze plechtigheden die een geboorte, huwelijk of sterfgeval begeleiden.

Hoewel in de keuren naar aanleiding van geboorten, huwelijken en sterfgevallen de elementen die uitgaven met zich meebrachten, zoals de maaltijden en de overhandiging van giften, domineren, bevatten zij tevens aanwijzingen over andere gebeurtenissen die bij deze gelegenheden plaatsgevonden moeten hebben. Soms staan zij min of meer los van de genoemde handelingen. Zij zijn kwantitatief minder sterk vertegenwoordigd dan de gegevens over de maaltijden en giften, maar kunnen niettemin een interessant licht werpen op de toenmalige gebruiken, die zowel van religieuze als van seculiere aard konden zijn. In sommige keuren bijvoorbeeld wordt gesproken van het 'heffen' van de dopeling uit het vont, wat erop zou kunnen wijzen dat het hoofd van het kind in het doopwater ondergedompeld werd in plaats van met enkele druppels besprenkeld, zoals in later tijd gebruikelijk was²⁵. Uit een andere keur kan worden afgeleid dat het 'truwen' van bruid en bruidegom voor het (ouderlijk) huis kon plaatsvinden²⁶. In verband met de beschikbare ruimte kan hier slechts marginaal aandacht worden besteed aan deze informatie uit de keuren. We zullen overigens wel zien dat ook als uitsluitend maaltijden en geschenken ter sprake gebracht worden, enkele aspecten van wat laat-middeleeuwse gebruiken kunnen zijn geweest naar voren komen, zoals de bereidingswijze van gerechten bij bepaalde gelegenheden, of het inzetten van speellieden bij de bruiloftsfeesten.

De handelingen die de stedelijke overheden met hun keuren reglementeerden, zijn ruimtelijk gezien te situeren buiten de openbare sfeer van een stad. De maaltijden werden doorgaans niet op het marktplein of een dergelijke plaats gehouden, maar speelden zich binnenshuis af. Hetzelfde gold voor het overhandigen van geschenken, waaraan de keuren eveneens veel aandacht besteden. Er is hier sprake van een enigszins verwarrende discrepantie tussen enerzijds de localisering van de maaltijden en giften bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen binnen de vier muren van een huis, en anderzijds wat men zou kunnen aanduiden als de intrinsieke aard van deze handelingen. In essentie waren zij namelijk wel degelijk openbaar. Daarop wijst het feit dat met name bij huwelijken, afgaande op de inhoud van de keuren, aanzienlijke aantal-

len personen buiten de kring van onmiddellijke verwanten konden worden uitgenodigd. In de laat-middeleeuwse steden schijnt de combinatie van de in ruimtelijk opzicht afgescheiden sfeer binnenshuis en zich daarbinnen afspellende, op zichzelf openbare handelingen niet als onverenigbaar te zijn gezien. Dit staat in tegenstelling tot de huidige praktijk bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen, waarbij dat in een veel sterkere mate wèl het geval is. In sommige steden konden de maaltijden ook in ruimtelijk opzicht openbaar zijn. Het was in bepaalde gevallen toegestaan ze in herbergen te houden, openbare gelegenheden bij uitstek.

In het vervolg zal vooral op de materiële aspecten van de gang van zaken rond geboorten, huwelijken en sterfgevallen ingegaan worden, dat wil zeggen de maaltijden en de giften. Tot op zekere hoogte zullen hierbij de bezoeken aan de kerkelijke – en openbare – plechtigheden die aan de onthalen van gasten voorafgingen betrokken worden.

Het is daarbij interessant na te gaan of in de stedelijke wetgeving op dit terrein een soortgelijke ontwikkeling zichtbaar wordt als in de Utrechtse wetgeving ten aanzien van enkele vormen van openbaar gedrag in de vroegmoderne periode. Volgens Bogaers heeft zich in Utrecht tussen 1528 en 1713 een ontwikkeling naar een steeds restrictiever beleid voorgedaan. Uiteindelijk was de politiek gericht op een totale onderdrukking van bepaalde patronen in de volkscultuur. Met name de volksvermaken en diverse festiviteiten die zich meestal buitenshuis afspeelden, hadden hieronder te lijden. Van bovenaf werden andere gedragscodes opgelegd, die beantwoordden aan de ethische normen van de stadsbestuurders²⁷. Men kan zich voorstellen dat in de late middeleeuwen een overeenkomstige politiek werd gevoerd ten aanzien van de gedragingen rond geboorten, huwelijken en sterfgevallen. Ook deze vormen van gedrag zullen bij uitstek cultureel bepaald zijn geweest. Zij moeten echter, in tegenstelling tot de Utrechtse volksvermaken, voornamelijk binnenshuis gesitueerd worden. Met deze mogelijkheid in gedachten zal daarom aandacht besteed worden aan de diachrone ontwikkeling in de politiek van de laat-middeleeuwse stedelijke overheden, voor zover deze uit de keuren te reconstrueren is.

Maaltijden

Om de uitgaven in verband met maaltijden in te perken stonden de stadsbesturen verschillende wegen open. Zij konden met hun keuren enerzijds het aantal maaltijden beperken, anderzijds was hetzelfde mogelijk wat betreft de gasten en de op te dienen gerechten. Verder konden de hoedanigheden van gasten en gerechten aan regels gebonden worden. In de keuren wordt een grote verscheidenheid aan maaltijden opgesomd. Naar aanleiding van een geboorte wordt voor verschillende steden melding gemaakt van maaltijden na de beval-

ling, doop en de eerste kerkgang van de kraamvrouw, ook wel zeswekengang genoemd. Dit laatste hield in dat de kraamvrouw zo'n veertig dagen na de bevalling een speciaal bezoek aan de kerk bracht, die aan het verbod om gedurende deze periode een kerk te betreden een einde maakte en tevens het einde van de kraamperiode markeerde. Ook op onbepaalde tijdstippen tijdens de kraamperiode werden maaltijden gegeven, zo blijkt uit de keuren. Rond bruiloften worden behalve grote bruiloftsmaaltijden op de dag van het huwelijk tevens maaltijden op de volgende dag, en zelfs twee dagen later vermeld. Naar aanleiding van sterfgevallen is sprake van maaltijden na de dodenwake, dat wil zeggen de wake die bij het opgebaarde lijk werd gehouden, na de begrafenis en na afloop van de herdenkingsplechtigheden die men na een sterfgeval hield, zeven dagen, dertig dagen en uiteindelijk een jaar na de overlijdensdatum. Soms volgde op een van de dagen na de eigenlijke teraardebestelling een 'bestandenis', een lijkmis die bij een lege baar werd gehouden²⁸. Deze kon eveneens worden besloten met een maaltijd. Slechts hoogst zelden wordt in de keuren van een individuele stad het totale aantal variëteiten vermeld. Dit hoeft uiteraard niet betekend te hebben dat ook in de praktijk slechts op beperkte schaal maaltijden hebben plaatsgevonden.

Uit sommige keuren blijkt dat de overheden moeite deden de aantallen maaltijden die gegeven konden worden terug te dringen. Zo verbiedt het oudste Amsterdamse keurboek alle maaltijden en feesten tijdens de kraamperiode, "... anders dan alst tkint is gheborn ..." ²⁹. Binnen het geheel van de keuren over de maaltijden is dit soort verboden evenwel in de minderheid. Groter is het aantal keuren dat de aantallen en hoedanigheden van de gasten reglementeert.

Wanneer in de keuren familieleden als gasten toegestaan worden zijn soms nauwkeurig de graden van verwantschap voorgeschreven, zoals in een Amsterdamse keur die verordent dat de kraamheer op een kraam- of doopmaaltijd slechts verwanten tot de graad van achterneven en -nichten, en daarnaast nog eens acht naaste burens mocht uitnodigen³⁰. Een Tielse keur maakt zelfs melding van het aantal malen dat vrij exact omschreven verwanten tijdens de kraamperiode bij de prille ouders op bezoek mochten komen.³¹

Andere keuren volstaan met de vaststelling van de aantallen gasten. Met name wat betreft de maaltijden die naar aanleiding van een huwelijk werden gegeven, vermelden de keuren personen buiten de verwantschapsgroep. Zo wordt in de beide Groningse stadboeken gesproken over gasten in de kwaliteit van leden van een 'huus', een term die hier vertaald moet worden met het wat verouderde begrip 'huisgezin'. Niet duidelijk is of bij een 'huus' ook de inwonende bedienden werden inbegrepen. In het stadboek van 1425 wordt het aantal gasten dat op de maaltijd op de dag van de bruiloft zelf mocht verschijnen vastgesteld op maximaal honderd "hues bynnen Groningen"; in het

stadboek van 1446 op “veertich huus binnen groninghen”, ongerekend de naaste verwanten en gasten van buiten de mark³².

Behalve buren en het vage ‘huus’ figureren in de keuren als toegestane gasten ‘vrunden ende maghen’. De term ‘vrunden’ had in het laat-middeleeuwse taalgebruik geen eenduidige betekenis. Enerzijds werden er vrienden mee aangeduid, anderzijds kon men het begrip gebruiken in de betekenis van verwanten. Omdat ‘maghen’ eveneens de betekenis van verwanten had heeft men gezien het naast elkaar voorkomen van beide aanduidingen wellicht twee verschillende categoriën verwanten op het oog gehad, welke is evenwel onduidelijk. Ook heel goed mogelijk is dat het om een vaste uitdrukking gaat³³.

In een Nijmeegse keur tenslotte wordt melding gemaakt van het ‘broedige gesynde’, een term die hier waarschijnlijk het inwonend personeel aanduidt. De keur verordent dat ter gelegenheid van een kraammaaltijd alleen personen onthaald mochten worden die behoorden tot het ‘broedige gesynde’ of woonachtig waren in het huis waarin de kraam werd gehouden, “... vytgescheiden vader, moeder, zuster, broeder, zustermanne ende brueder wijff, oemen ende altoemen, moeyen ende gheuederkijnder [kinderen van de peetouders] ende broederkijnder, altoemskijnder ende aldermoyen kijnder”³⁴. ‘Gesynde’ kon behalve de beperkte betekenis van bedienden ook een uitgebreide betekenis in de zin van ‘familia’ hebben, een samenwoningsverband van een groep verwanten met personeel. Het gebruik van de term zou een aanwijzing kunnen zijn dat dergelijke uitgebreide huishoudens in ieder geval in het laat-middeleeuwse Nijmegen voorgekomen zijn.

De keuren rond het huwelijk zijn gevarieerder van karakter dan de keuren rond geboorte en dood, ondanks het feit dat zij uit een beperkter aantal steden afkomstig zijn. Men treft reguleringen aan met betrekking tot de speellieden die optraden, het dansen, en bepaalde praktijken zoals het door boden laten uitnodigen van de gasten. Dit laatste was in Groningen toegestaan. Bruid en bruidegom mochten de aldus uitgenodigde ‘vrenden’ in het huis van de bruid onthalen op bier, kaas, boter en brood³⁵. De variatie waardoor deze keuren gekenmerkt worden, duidt in een sterkere mate dan voor de overige gebeurtenissen op een algemeen feestelijk karakter van het huwelijk. Hetzelfde kan worden geconcludeerd uit het gegeven dat in de keuren die de aantallen gasten op de maaltijden bij een huwelijk regelen, veelvuldiger dan in de keuren over de overige maaltijden melding wordt gemaakt van personen buiten de groep van verwanten. Waarschijnlijk greep men huwelijken meer nog dan geboorten en sterfgevallen aan als gelegenheden om banden met personen buiten de familiekring aan te halen. Een huwelijk was daarom vooral een maatschappelijk evenement. Geboorten of sterfgevallen waren wellicht hoofdzakelijk vanuit familiaal oogpunt waardevol.

De Zutphense en de Zwolse verzamelingen van keuren hebben als specifieke eigenaardigheid dat zij een gescheiden onthaal van mannelijke en vrou-

welijke gasten voorschrijven. Met name voor de keuren naar aanleiding van de geboorte en in mindere mate naar aanleiding van de dood is dit een vast element. Een stadboek van Zwolle verordent bijvoorbeeld dat zowel bij de doop als bij de zeswekengang ten hoogste twaalf vrouwen met de kraamvrouw mee mochten gaan naar de kerk en naar de maaltijd na afloop bij haar thuis. De vader was het toegestaan bij de doop maximaal twaalf mannen uit te nodigen op een gelag buitenshuis, waarschijnlijk in een herberg. 's Avonds kon de kraamheer nog eens zes mannen op een maaltijd in een herberg uitnodigen. Na afloop van de zeswekengang mocht hij zijn gasten slechts thuis een maaltijd voorzetten. Buitenshuis eten was in dat geval verboden. Voor de vrouwen gold dat zij tijdens de kraamperiode (afgezien van de bovengenoemde maaltijden bij de doop en zeswekengang) nog te drinken uitgenodigd mochten worden³⁶.

Het is niet eenvoudig een eenduidige verklaring voor dit patroon te geven. Waarschijnlijk is dat het verschijnsel voortkwam uit een algehele functieverdeling waarvan in de keuren rond geboorte en dood van deze en overige steden gewag gemaakt wordt. Het gaat om de regels met betrekking tot de kerkelijke plechtigheden bij geboorte en dood. Vrouwen nemen hierin over het algemeen praktisch een monopoliepositie in. Het mannelijke geslacht is vrijwel geheel afwezig. Wanneer een kind gedoopt werd of een kraamvrouw haar zeswekengang aflegde diende men rekening te houden met voorschriften waarin de aantallen vrouwen die de peetouders of de kraamvrouw naar de kerk vergezelden aan limieten gebonden werden. Wat dit betreft kenmerken de keuren zich door weinig variatie: relatief frequent wordt een aantal van twaalf vrouwen genoemd. In Utrecht bijvoorbeeld gold: "So waermen een kiind kerstend daer en sellen maer tuaelff vrouwen mede wesen; gaet der meer voer of na ten huys offer kerken, so verboerd deghene de dat kiint sine is een pont, ende daer ene vrouw wtgaet van kiinde [de zeswekengang aflegt] des ghelike"³⁷. Het stereotiepe aantal van twaalf vrouwen dat een aantal keuren geeft berust voor zover dat te reconstrueren is niet op het feit dat verschillende steden elkaars wetgeving hebben overgenomen. Het is namelijk in grote lijnen bekend welke steden dat geweest zijn. De betreffende steden behoren daar niet toe³⁸.

Rond de dood overheerst het vrouwelijke element vooral in die keuren die betrekking hebben op de verschillende herdenkingen van een sterfgeval. Ook worden voor Zutphen en Zwolle maxima genoemd voor het aantal vrouwelijke aanwezigen bij de dodenwaken of vigiliën, die veelal in de kerk gehouden werden. Volgens een Nijmeegse keur mochten niet meer dan twaalf vrouwen de kraamvrouw vergezellen bij haar eerste kerkgang. Hetzelfde aantal mocht in de kerk aanwezig zijn bij herdenkingen van sterfgevallen: "Item en sal nyemant, tsij man off wijff, ten seuenden, ten maenstonden, alsoe ver als vp die vurs. stonden geene alinge begencknisse en weer [voor zover er dan geen begangenis (bestandenis) werd gehouden], meer vrouwen bidden mede

te gaen of tot hoer in die kyrcke the comen, dan twelff vrouwen ...” Bij de zeswekengang mocht de kraamvrouw eveneens door niet meer dan twaalf vrouwen begeleid worden. Voor de doopplechtigheid echter mochten maximaal zestien vrouwen mee naar de kerk³⁹. Huiswaarts gekeerd konden de vrouwen doorgaans een maaltijd tot zich nemen. Of in Zutphen en Zwolle de mannen die bij geboorten en sterfgevallen betrokken waren, en na afloop aan gelagen in herbergen konden aanzitten, aanwezig mochten zijn bij de verschillende kerkelijke plechtigheden, vermelden de keuren niet⁴⁰.

Het is mogelijk dat de keuren hier een sterk vertekend beeld van de realiteit geven. De stedelijke overheden richtten zich met hun keuren immers in het algemeen hoofdzakelijk op datgene wat zij als misstanden ervoeren. Voor hen vanzelfsprekende zaken lieten zij ongemoeid. Het feit dat de rol van vrouwen in een aantal opzichten zo breed uitgemeten is kan betekenen dat de stedelijke overheden alleen tegen hun optreden bij met name de kerkelijke aangelegenheden bezwaar hadden en de mannelijke aanwezigen ongemoeid lieten. Dit hangt mogelijk samen met de vrij weinig gewicht in de schaal leggende maatschappelijke status die vrouwen in de laat-middeleeuwse steden genoten. In belangrijke economische en juridische kwesties bijvoorbeeld was het vrouwen vaak niet toegestaan zelfstandig in het openbaar op te treden, met name wanneer zij gehuwd waren. Ook op andere terreinen werden hun beperkingen opgelegd, getuige bijvoorbeeld twee Dordtse keuren waarin het vrouwen in geval van brand niet was toegestaan zich op straat te bevinden, respectievelijk “... mit paerden lancx der straten (te) draven ...”⁴¹.

Men kan zich voorstellen dat de stadsbesturen de rol van vrouwen bij geboorten en sterfgevallen trachtten terug te dringen omdat deze in maatschappelijk opzicht als al te dominant werd gezien. Kerkbezoek was een openbare activiteit en werd als zodanig in dit verband mogelijk minder passend geacht voor vrouwen. Om deze zwaarwegende redenen wellicht werd een relatief groot aantal keuren aan dit probleem gewijd. Uit een Utrechtse keur blijkt dat vrouwelijk kerkbezoek de aandacht in het openbaar kon vestigen op de sociale positie binnen de gemeenschap. Hierin wordt verordend dat een ‘knaep’ (dienaar) alleen vrouwen naar de kerk mocht begeleiden die ofwel de status van echtgenote van een ridder hadden, ofwel die van bruid, of “wtgingen van kinde”⁴². Mogelijk werden uitsluitend mannen in staat gesteld statusoogmerken na te streven door middel van een gang naar de kerk.

De gescheiden onthalen die in de Zutphense en Zwolse keuren voorgescreven werden kunnen eveneens op dit verschijnsel berust hebben. Mannen, die op het terrein van het openbare leven de toon aangaven, mochten hun maaltijden in openbare gelegenheden, herbergen, nuttigen. Vrouwen werden hiervoor naar de sfeer binnen de vier muren van een woonhuis verwezen. Het optreden van mannen kan in de beide steden duidelijk als ostentatief en statusgericht worden opgevat: wie zijn maaltijden in herbergen gebruikte, kon een-

voudiger aan zijn stadgenoten tonen tot welke uitgaven hij in staat was dan wanneer hij zich tot gelagen binnenshuis beperkte.

De keuren kunnen anderzijds op een aantal punten de realiteit min of meer gevolgd hebben. Het ligt ten aanzien van de geboorte natuurlijk min of meer voor de hand dat vrouwen op de voorgrond traden. Het feit dat vrouwelijke prestaties hier alleen al biologisch gezien de hoofdrol speelden zal het zwaartepunt naar deze sekse verschoven hebben. Een bevalling en de nasleep daarvan werd hierdoor een gebeurtenis die plaatsvond binnen een kring van vrouwen, de 'waecstren' uit de keuren van Den Briel⁴³. De maaltijden, die tijdens de kraam veelal uitsluitend voor vrouwelijke gasten georganiseerd mochten worden, kunnen ten dele beschouwd worden als een tegenprestatie van de kant van de kraamvrouw voor de assistentie die haar in 'haerre noet' verleend was. Een Utrechtse keur gaat zo ver te verbieden dat mannen tijdens de kraamperiode een maaltijd opgediend kregen op een boete van een pond "...wtghenomen dat de vader wel gaen mach tot zinen kiinde"⁴⁴.

Een soortgelijke verklaring is voor de inhoud van de keuren rond de dood niet van toepassing. Men kan hier wat betreft de positie van vrouwen vermoeden dat hun taak enige overeenkomsten vertoonde met de taak die vrouwen in het buitenland op zich namen, waar zij als rouwdraagster of klaagvrouw bij begrafenissen aanwezig waren (zo blijkt onder andere uit enkele Zuidfranse keuren⁴⁵), maar hiervoor ontbreken verdere aanwijzingen. Voor de gang van zaken rond huwelijken worden minder kerkelijke plechtigheden genoemd dan voor geboorten en sterfgevallen. Zij waren bovendien beslist niet noodzakelijk voor de totstandkoming van een geldig huwelijk. Het is wellicht om deze redenen dat vrouwen in de keuren rond het huwelijk een minder uitgesproken rol vervullen.

De bovenstaande verklaringen voor de inhoud van de keuren waarin de positie van vrouwen aan de orde komt, laten, omdat nog onbekend is of en in hoeverre zij als aanvulling op elkaar gebruikt kunnen worden, enige vragen onbeantwoord. Dat geldt met name voor de keuren met betrekking tot de dood. Het aandeel van vrouwen in de keuren rond geboorte, huwelijk en sterven blijft daarom buitengewoon intrigerend. Nader onderzoek, waarbij behalve een groter aantal middeleeuwse keuren, ook jongere keuren betrokken worden, kan wellicht over deze verschijnselen meer uitsluitsel bieden.

De maaltijden worden niet alleen in de keuren vermeld voor zover de al dan niet vrouwelijke gasten die aanzaten aan reguleringen onderworpen werden, ook aan de op te dienen gerechten wordt aandacht besteed. De voorschriften op dit gebied zijn kwantitatief minder goed vertegenwoordigd dan de keuren over gasten, maar hangen daarmee nauw samen, vooral omdat zij de aantallen gasten vaak eveneens ter sprake brengen.

Sommige keuren schrijven aard en samenstelling van de gerechten voor. Een Leidse keur verordent bijvoorbeeld dat een kraamvrouw binnen twee

uren na de bevalling bij haar thuis een ‘kindermantie’ kon geven, “... gemaect van eyeren, butter ende kase na ouder gewoenten”⁴⁶. Een deel van de keuren die de gerechten tot onderwerp hebben had het vooral gemunt op luxe etenswaren, zoals pasteien, gebak, suikergoed, kruidenwijn en vlees. Dergelijke gerechten werden verboden, zoals in Den Briel⁴⁷, of aan beperkingen onderworpen. Zo vermeldt het oudste stadboek van Groningen dat op de avond van de huwelijksdag en de dag volgend op de huwelijksdag maaltijden gegeven mochten worden waarbij twee vleesgerechten konden worden opgediend “... ende ghene brade”⁴⁸.

Een andere manier om de uitgaven voor de maaltijden bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen te beperken – want daar ging het tenslotte steeds om – was het voorschrijven van maximum aantallen schotels die opgediend mochten worden. Met name in Zutphen en Zwolle is dat voorgekomen. Op deze wijze bond men behalve het aantal gerechten het aantal gasten aan limieten. Wij weten welke die limieten waren, omdat men algemeen uitging van de regel dat van één schotel twee personen aten. Wanneer in het Zutphens ‘Kon-dichboek’ verordend wordt dat op de morgen na de bruiloftsdag een gelag van zes schotels voor de verwanten van weerszijden was toegestaan, betekende dit dat in totaal 24 personen mochten worden uitgenodigd⁴⁹.

Twee Zwolse stadboeken gaan nog verder, en spreken van een bepaald bedrag dat de gasten mochten verteren. De grootte ervan wordt niet genoemd. Het betreft gasten die samen met de kraamvrouw na afloop van de eerste kerkgang thuis “... elc oer ghelt (mochten) uordrinken voer den krame ende niet meer ...”⁵⁰.

Giften

Een tweede, voor de stedelijke overheden kennelijk belangrijk element van de gebeurtenissen die zich afspeelden rond geboorten, huwelijken en sterfgevallen was de uitwisseling van geschenken. Geschenken waren evenals maaltijden een middel tot het etaleren van een bepaalde mate van welstand. Men kon ze benutten als instrument om zich een volwaardige positie binnen de stedelijke gemeenschap te verwerven, met als kwalijk gevolg van dien onder andere “scadelicken hinder ende achterwesen” van de stad, aldus de boven geciteerde passage uit ‘Tvoirbot’ van Den Briel. Voor de stadsbesturen vormden deze de rechtstreekse aanleiding tot de uitvaardiging van keuren waarin aan de giften beperkingen werden opgelegd. Hoewel het statuuselement waarschijnlijk op de voorgrond gestaan heeft, is uit de keuren met betrekking tot geschenken af te leiden dat deze voorschriften ook op het zuiver persoonlijke vlak consequenties gehad zullen hebben. De giften haalden persoonlijke banden aan en bestendigden deze⁵¹. Waarschijnlijk creëerde men op deze wijze

solidariteitsgroepen die elkaar ook los van de bijeenkomsten bij een geboorte, huwelijk of sterfgeval in het dagelijks leven steun en gezelschap boden.

Wat de geschenken betreft stuit men op een tweerichtingsverkeer. Enerzijds is in de keuren sprake van het overhandigen van bepaalde artikelen of geldbedragen door gasten aan hun gastheer of gastvrouw, maar ook het omgekeerde wordt vermeld, althans voor het bruidspaar. In Zwolle werd het geven van ‘klenode’ door het bruidspaar voor of na de bruiloft aan de gasten verboden⁵². In Groningen lijkt het gebruikelijk te zijn geweest dat het bruidspaar de familieleden in verband met de bruiloft in het nieuw stak. Een keur verordende daar dat de bruid en bruidegom “ghewant [stof] noch klederen noch koghelen [mantels] noch trippen [schoenen] klenode” mochten geven aan hun wederzijdse verwanten “... inder brulacht voer ofte nae der brulacht ...”⁵³.

De gasten konden hun gastheer of gastvrouw ‘schencken’. Men vindt deze praktijk vermeld in enkele keuren rond geboorte en huwelijk. Het feit dat de reglementen altijd in samenhang met de maaltijden voorkomen, suggereert dat het schenken moet worden gezien als een tractatie, wellicht in vloeibare vorm, die door de gasten werd aangeboden aan een kraamvrouw, kraamheer, eventueel een pasgeborene, of aan een bruidspaar⁵⁴.

Giften aan het bruidspaar of vertegenwoordigers daarvan konden volgens enkele keuren de vorm aannemen van geldbedragen, die soms aan een maximale grootte gebonden werden. Zo verordende de Nijmeegse overheid dat men aan de bruid “up hoeren bruytstoell” (de zetel van een jonggehuwde bruid) niet meer mocht geven dan zes groten⁵⁵. Dit soort geschenken moet men waarschijnlijk opvatten als tegenprestatie voor het onthaal dat de gasten bij een huwelijk of geboorte ten deel was gevallen. In dezelfde zin mochten bruidsparen in Zwolle op de dag na hun huwelijk bij derden uitgenodigd worden⁵⁶. De wisselwerking heeft zich mogelijk nog verder uitgestrekt. Wellicht waren de geschenken van de gasten aan het bruidspaar een schadeloosstelling voor geschenken die zij bij eerdere gelegenheden van het bruidspaar hadden ontvangen, zoals in Groningen.

Een belangrijke gift die duidelijk illustreert dat dit zo materiële verschijnsel een cruciale rol gespeeld kan hebben op het gebied van persoonlijke relaties, was de pillegift. De pillegift was de gift die door de peetouders, waarschijnlijk vlak na de doop, aan hun petekind werd overhandigd. Dat de pillegift een vooraanstaande positie heeft ingenomen, wordt aangetoond door het feit dat praktisch iedere stad waarvan de uitgegeven bronnen rond de geboorte hier onderzocht zijn, één of meer voorschriften aan de pillegift heeft gewijd, iets wat zelfs niet bij benadering opgaat voor de reglementen die in het voorafgaande aan de orde zijn geweest.

De pillegift was een financiële bekrachtiging van banden die verder gingen dan vriendschap⁵⁷. Zij kwamen neer op een vorm van spirituele verwantschap tussen peetouder en petekind en indirect tussen hun families. De meeste keu-

ren beperken zich ertoe een maximale grootte van de pillegift voor te schrijven. Dat levert voor de verschillende steden een bonte verzameling op van de uiteenlopende muntsoorten die genoemd worden. Toch zijn enige uniforme tendenzen aanwijsbaar: het meest frequent wordt als maximum namelijk een ‘oude grote’ of de waarde daarvan gegeven. Het blijft evenwel moeilijk precies te beoordelen hoe zwaarwegend, in termen van de relatie tot het inkomen, een pillegift kon zijn.

In de keuren rond de dood zijn geen vermeldingen van giften te vinden. In twee Zwolse keuren is weliswaar sprake van het geven van ‘placken’ aan personen, maar dat gaat waarschijnlijk om de geldelijke beloning voor de diensten die zij, te weten de priester, de koster en de schoolmeester met zijn leerlingen tijdens de vigiliën bewezen⁵⁸. Een sterfgeval gaf blijkbaar geen aanleiding tot overmatige uitwisseling van giften waartegen de overheden zich noodzaak zagen op te treden. Gezien de droevige achtergrond van de verschillende activiteiten lijkt het ook onwaarschijnlijk dat op uitgebreide schaal geschenken werden verspreid. De behoefte aan statusbevestiging en persoonlijke contacten zal vermoedelijk met name door de maaltijden rond een sterfgeval voldoende bevredigd zijn.

Naleving van de keuren

De boeten die in de meeste keuren rond geboorte, huwelijk en dood als sanctie voor overtredingen voorkomen, schijnen niet altijd het gewenste effect te hebben gesorteerd. Vandaar dat men soms verdergaande voorzieningen voor een betere naleving van de keuren aantreft. In enkele gevallen dienden de stadsbewoners ten overstaan van de schepenen een eed te zweren, waarin zij meedeelden zich aan de voorschriften te hebben gehouden. Volgens een Nijmeegse keur moest nadat de kraamvrouw de zeswekengang had afgelegd “... dierre vrouwen man ende die vrou des nesten guesdages [woensdag] daer nae comen voer den rade ... ende sall then heiligen sweren, dat in dien kraem sijre wetentheit nyet geschiet en is tegen der stat gebott”⁵⁹.

Een andere mogelijkheid tot oplegging van de reglementen hebben de Zutphense en Zwolse overheden in hun keuren aangegeven. Een keur uit het Zutphense ‘Kondichboek’ schrijft voor dat bij het stadsbestuur een pand in bewaring gegeven moest worden dat men, als men zich aan de voorschriften gehouden had, kon “loesen mit synen ede”⁶⁰. In enkele Zwolse keuren is sprake van boden die tot taak hadden vast te stellen hoe groot de gezelschappen waren bij een zeswekengang of begrafenis. In het geval van begrafenismaaltijden mochten zij de huizen van de stadsbewoners binnengaan om hun tellingen te verrichten. Overtredingen van de keuren zouden door hen bij het stadsbestuur aangemeld worden. Waarschijnlijk dacht men hun ijver te vergroten met de voorziening dat zij, zoals in de keur te lezen staat, bij gebleken overtreding de

helft van de boete die betaald diende te worden in ontvangst konden nemen. Uit een vergelijking van deze voorschriften met de oudere keuren over dit onderwerp blijkt dat de oriëntatie van de Zwolse overheid in de loop van de tijd stringenter is geworden. Het oudste stadboek vermeldt namelijk slechts dat de kraamvrouw verplicht is de eerstvolgende maandag na haar eerste kerkgang voor de schepenen een eed bij de heiligen te zweren. Het feit dat de jongere keuren een stuk verder gaan kan erop wijzen dat de bewuste keur in de praktijk veronachtzaamd werd⁶¹.

Conclusie

De keuren tonen aan dat de stadsbesturen pogingen ondernamen, betrokken te raken bij gebeurtenissen die, naar blijkt uit van henzelf afkomstige gegevens, zich binnenshuis binnen een uitgebreide groep personen konden afspelen. Zij reglementeerden in essentie de materiële kanten van deze gebeurtenissen, zoals de maaltijden en giften. De keuren kunnen in tweede instantie gevolgen gehad hebben voor de meer persoonlijke kanten van gedrag binnenshuis. De maaltijden zullen bij uitstek aangelegenheden zijn geweest waarbij persoonlijke banden met verwanten, vrienden, kennissen en burens aangeknoopt en onderhouden werden. Giften waren op dit terrein eveneens werkzame middelen. Keuren die, zoals bovengenoemd Amsterdamse keur met betrekking tot de geboorte, nauwkeurig voorschreven aan welke verwantschaps- of andere betrekkingen gasten moesten voldoen, hebben daarom mogelijk een beperkende invloed uitgeoefend op het gebied van de persoonlijke relaties. Hetzelfde gold voor de beperkingen die zij oplegden aan de te overhandigen giften, zoals in het geval van het Zwolse verbod op het geven van geschenken van de zijde van het bruidspaar aan de gasten. Wellicht hebben zij de creatie en instandhouding van solidariteitsgroepen binnen een stad verhinderd of bemoeilijkt.

De kwalitatief en kwantitatief gezien voortdurende uitbreiding van de keuren met betrekking tot geboorte, huwelijk en dood gaf in de loop van de veertiende en met name de vijftiende eeuw over het geheel genomen als netto resultaat een sterkere bemoeienis van de stedelijke overheden met deze zaken te zien. Als voorbeeld van een toenemende reglementering kunnen twee keuren met betrekking tot de dood uit de beide Groningse stadboeken dienst doen. In het oudste stadboek wordt het houden van maaltijden bij herdenkingen van de zevende en dertigste dag van sterfgevallen niet eens vermeld, in het stadboek van 1446 daarentegen worden deze verboden in een uitbreiding van een keur die overigens praktisch identiek is aan die uit het stadboek van 1425⁶².

Het feit dat de reglementering zich heeft uitgebreid, hoeft niet betekend te hebben dat de politiek van de stedelijke overheden altijd per definitie restric-

tiever werd. Sommige keuren werden, hoewel uitgebreider, door de tijd heen milder van toon⁶³. Een bemoeilijkende factor bij de interpretatie van zulke normatieve bronnen als de keuren is dat uit het achterwege laten van een eertijds wel aanwezige keur of onderdeel daarvan in een later keurboek geen duidelijke conclusie kan worden getrokken. Het kan betekend hebben dat in dergelijke gevallen de oudere regels van kracht bleven. Dit zal vooral het geval zijn geweest wanneer de regels in de praktijk algemeen geaccepteerd werden. Anderzijds is het denkbaar dat de overheden uit pure onmacht bepaalde keuren achterwege gingen laten. Herhaalde regulering werd mogelijk zinloos geacht als een algemene sociale acceptatie afwezig was⁶⁴.

De toenemende bemoeienis van de stedelijke overheden beperkte zich in de late middeleeuwen niet tot gebeurtenissen binnenshuis. Ook de deelnemers aan in ruimtelijk opzicht openbare gebeurtenissen zoals kerkelijke rituelen en gelagen in herbergen ter gelegenheid van een geboorte, huwelijk of sterfgeval, kregen over het algemeen te maken met een gestaag groeiend aantal reglementen.

De laat-middeleeuwse situatie vertoont enige overeenkomsten met die in Utrecht in de vroeg-moderne periode. Evenals in Utrecht poogden de stadsbesturen steeds meer greep te krijgen op bepaalde zaken die voorheen in de reglementen onvermeld gelaten waren. Toch is van een soortgelijke verstrakking van het beleid als in Utrecht voor de verschillende laat-middeleeuwse steden ten aanzien van de huiselijke en ten dele de openbare sfeer in veel mindere mate sprake, althans op grond van het ons ter beschikking staande materiaal. Het is mogelijk dat dit verschijnsel wordt veroorzaakt door de omstandigheid dat de middeleeuwse keuren slechts het begin van een ontwikkeling weergeven die zich in de vroeg-moderne periode op overeenkomstige wijze als in Utrecht voortgezet heeft. Vooralsnog valt echter alleen te constateren dat de middeleeuwse keuren over het algemeen beduidend minder verbodsmatig van karakter zijn dan de latere Utrechtse. Als men verder, om tot een representatieve vergelijking te komen, uitsluitend de keuren die door een individuele laat-middeleeuwse stad zijn uitgevaardigd in aanmerking neemt, valt bovendien op dat de middeleeuwse keuren numeriek veel minder sterk vertegenwoordigd zijn dan de Utrechtse. Dit kan, ook als rekening wordt gehouden met factoren die de vergelijking vertroebelen, zoals de gebrekkige overlevering en afwijkende juridische tradities, wijzen op minder rigoureuze bedoelingen van de laat-middeleeuwse overheden.

Wanneer de stedelijke autoriteiten als partij in de aangelegenheden rond geboorte, huwelijk en dood gaan optreden, kan dit geïmpliceerd hebben dat zij het toezicht dat van oudsher door de stedelijke gemeenschap op verschillende praktijken werd uitgeoefend codificeerden in hun keuren. De overheidscontrole zou dan een aanvulling van de controle door de gemeenschap zijn geweest, waarbij de overheden de sancties aandroegen voor overtredingen van

maximale aantallen gasten etc. De gemeenschapscontrole was mogelijk in handen van de gasten aan de maaltijden en de personen die deelnamen aan de religieuze gebruiken. In de nieuwe periode was het onder andere de taak van deze personen erop toe te zien dat de hoofdrolspelers bij de gebeurtenissen zich conformeerden aan de geldende normen binnen de gemeenschap. In de late middeleeuwen zal dit nauwelijks anders zijn geweest, maar de keuren laten zich hierover niet uit.

Op een aantal punten kunnen de overheden vanuit hun streven bepaalde verschijnselen te corrigeren zijn ingegaan tegen de heersende tendensen binnen de stedelijke gemeenschap. Het voorhanden zijn van een relatief grote hoeveelheid keuren over een onderwerp zou kunnen betekenen dat zij in tegenpraak met algemeen aanvaarde, ongeschreven regels zijn geweest, met name wanneer zij geen voortdurende herhalingen van een op zich beperkt aantal reglementen zijn. Afgaande op de ruime aandacht die de rol van de vrouw in de keuren krijgt kan bijvoorbeeld verondersteld worden dat de stedelijke overheden met hun optreden afweken van de traditionele opvattingen die onder de stadsbewoners gehuldigd werden over de positie van vrouwen. In die zin kan het optreden van de laat-middeleeuwse stadsbesturen associaties oproepen met de jongere Utrechtse situatie, waarin door de stadsbestuurders doelbewust op een onderdrukking van een aantal aspecten van de traditionele volkscultuur aangestuurd werd.

Dit alles is in hoge mate speculatief, vooral vanwege de omstandigheid dat wij over de praktijk van de regulerende activiteiten van de stedelijke overheden slecht geïnformeerd zijn. Op grond van een aantal aanwijzingen (de frequente herhalingen van bepaalde keuren in sommige keurboeken, de voorschriften over toezichthoudende boden en het zweren van eden na een geboorte, huwelijk of sterfgeval) is de conclusie onontkoombaar dat nogal eens de hand werd gelicht met de naleving van de regels. Een bevredigend antwoord inzake deze problematiek kan daarom hier niet gegeven worden. Een diepgaander onderzoek naar keuren uit het betreffende tijdvak, waarbij de nadruk ligt op archiefmateriaal en onvolledig uitgegeven keuren, zou, eventueel aangevuld met informatie uit literaire en overige niet-normatieve bronnen, tot een beter inzicht kunnen leiden.

City governments and their by-laws regarding birth, marriage and death in the later Middle Ages

The city by-laws on rites of passage such as birth, marriage and death which were promulgated in the later Middle Ages within the confines of the present Netherlands, were mainly directed at the meals and presents that were part of these occasions. Mainly for economical reasons they were set to certain limits. As for the meals, here the maximum number and quality of the guests and dishes were established. The same holds for the presents of which, likewise, the value and quality were fixed.

In this way the city authorities imposed regulations on occasions which were likely to take place at home. Though the statutes were mainly aimed at material aspects, they might have had personal consequences, in the sense of imposing restrictions on personal relations.

The attention payed to women in the statutes regarding birth and death is remarkable, especially as to their role in religious ritual. The reasons behind this attention are not quite clear, but they were possibly related to notions of gender prevailing within the urban communities of the time.

In time government intervention within the spheres of birth, marriage and death increased. This agrees with a more general process, leading to an increasing control exerted by the city councils on numerous aspects of urban life.

Noten

* De auteur deed in 1986 doctoraal examen Middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Dit artikel is een bewerking van een onderdeel van haar doctoraalscriptie 'Overheid en privésfeer. De betrokkenheid van stadsbesturen bij huiselijke relaties in de late Middeleeuwen'.

1. J.P. Monté Verloren, *Hoofddlijnen in de ontwikkeling van de rechterlijke organisatie*. Vijfde druk, bew. door J.E. Spruit (Deventer 1972) 172; *Middelnederlandsch woordenboek*, s.v. 'core'; D. vanden Auweele, 'De evolutie van het recht in het Zuiden 12de-14de eeuw'. In: *AGN III* (Bussum 1982) 153-155.

2. Groningen, stadboek 1425, VIII, 215, p. 77.

3. Aardenburg kende als tot het graafschap Vlaanderen behorende stad een eerdere bloei. De hier gebruikte Aardenburgse keuren zijn dan ook van een vroeger datum en op een aantal punten (kledingvoorschriften) afwijkend van die van de overige steden, die tot andere territoriale eenheden behoorden.

4. L. Bogaers, 'Een kwestie van macht? De relatie tussen wetgeving op het openbare gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw'. *Volkkundig bulletin* 11 (1985) 102-127.

5. Amsterdam, keurboek A 1 (1413-) 50, p. 30.

6. Zie bijv. het *Utrechtse Liber albus* (1340-1379).
7. K. de Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht in de Nederlandse steden be-noorden Maas en Schelde*. Diss. (Groningen/Djakarta 1955) 22, 23; E.J.J. van der Heijden, *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht*. Zevende druk, bew. door B.H.D. Hermesdorf (Nijmegen/Utrecht, 1965) 155; Monté Verloren, 154.
8. Zie bronnenlijst.
9. Aardenburg, Inleiding van de uitgever, p. 9, 10.
10. Bijv. Den Briel, Tvoirbot: de ‘overdracht’ tegen overmatige onkosten bij bruiloften enz. werd later ingevoegd (zie voorwoord bij de uitgave, p. xiv, xv).
11. Dordrecht, klepboeken, 48, p. 273.
12. Monté Verloren, 11.
13. Bijv. voor Den Briel.
14. *Algemene politieverordening van de gemeente Kerkwijk 1958* (Alphen a/d Rijn 1957) art. 114.
15. De Vries, hfdst. 1; R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel 1954) 61-69; D.A. Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen* (Bunnik 2/1984) 56-59, 91.
16. Den Briel, Tvoirbot (tenminste 1445) 35, p. 191; zie ook Den Briel, Bijlage, p. 211.
17. Amsterdam, keurboek B (26 febr. 1494 - 30 mrt. 1512) 329, p. 443.
18. Eisenbart, 25; Baur, 73-75; Hughes, 73, 74, 84.
19. Nl. Aardenburg, keurbrief (midden dertiende eeuw) § 96, p. 106 – voor zover het om de kleding van de bruid gaat: bepaalde luxe is alleen toegestaan wanneer het bruidspaar 500 pond Par rijk is.
20. Zutphen, Kondichboek A (1356/57-1388) 30, p. 11, 12: “Voert, dat noch vrouwe noch juncfrowe ghene brewelse hebben (boord, rand, met name van bont) en sal beneden an horen clederen, die men buten dien clederen moghe seen. Ende die wardecors-mouwen [‘wardecors’: bovenkledingstuk] niet langer to wesen dan drie queden [‘quede’: als voering gebruikt buikvel van een eekhoorn] lanc, by enre penen van enen ponde. Oec sone sal noch vrouwe noch juncvrouwe ghene borden omme oer kovelan [kap, als hoofdbedekking] dragen, bi enre pene van I ponde”; Groningen, stadboek 1425, VII, 201, p. 70, 71.
21. Zie boven, Aardenburg, keurbrief, § 96, p. 106.
22. Dordrecht, keurboek 1401, 190, p. 65.
23. Eisenbart, 65; Baur 129-131. Zie voor Nederlandse bronverwijzingen bijv. Utrecht, Liber albus (1340-1379) 49, 1 en 2, p. 34, 35; en 76, 1, p. 33; Die Roese (eind veertiende eeuw), 130, 1 t/m 4, p. 240; Zwolle, stadboek 1 (1324-1341), aanhangsel, 67, p. 73; Dordrecht, keurboek 1401, 192, p. 65.
24. Vgl. Th. Veblen, *The theory of the leisure class* (Londen 1957) met name 68-101.
25. Zie bijv. Arnhem, stadrecht (ca. 1354-) 60, p. 490 ; Breda, Houten boecxken (vanaf 1373, veertiende-, vijftiende-eeuwen met toevoegingen in de zestiende eeuw) 88, p. 22 ; Zwolle, stadboek 1, 33, p. 25; vgl. W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951) 256, 257.
26. Arnhem, stadrecht, 56, p. 490.
27. L. Bogaers, 102-127.
28. Zie voor de ‘bestanden’ en de verwarring daaromtrent: R. Hirsch, *Doodenritueel in de Ne-derlanden vóór 1700*. Diss. (Amsterdam 1921) 46-57; vgl. Leiden, keurboek 1406, appendix, boek 5, 3, p. 403 (1443).
29. Amsterdam, keurboek A1, 50, 2, p. 30.
30. Amsterdam, keurboek B, 329, 5, p. 444.
31. Tiel, Buerspraken ende borgerscappen, 7, p. 20 (1459); de vader en moeder van ieder van de ouders kregen geen beperkingen opgelegd; zusters, broers en peten mochten twee maal verschijnen; ooms, tantes en de verwanten tot de graad van achterneven en -nichten een maal. Dit alles met inbegrip van de “man off wive” van deze personen.

32. Groningen, stadboek 1425, VIII, 215, p. 77; stadboek 1446, IX, 7, p. 173; *Middelnederlandsch woordenboek*, s.v. 'huus'; vgl. over de ontwikkeling die de begrippen huisgezin en gezin in de loop van de tijd doorgemaakt hebben: D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1985) 141-143.
33. P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Maagschap ende vriendschap. Een beschouwing over de status en functie van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland'. *Holland* 17 nr. 2 (1985) 69-108, aldaar 71, 72.
34. Nijmegen, keurboek A (1413) 16, p. 177, p. 38; *Middelnederlandsch woordenboek* s.v. 'gesinde'; vgl. Haks, 141.
35. Groningen, stadboek 1446, IX, 5, p. 172; verder 12, 13, p. 174, 175; Amsterdam, keurboek B, 329, 2, p. 442; Aardenburg, keurbrief, § 91-95, p. 105, 106; Zierikzee, keur tegen het dansen op o.a. bruiloften (1518), p. 317; Zwolle, stadboek 1 (1324-1341), 27, p. 21. In een Dordtse keur wordt het 'tambueren' ter gelegenheid van bruiloften "nader clocke" (na de avondklok) vermeld; keurboek 1401, 202, p. 69.
36. Zwolle, stadboek 2 (1398/99-) 156-161, p. 168-170.
37. Zie hiervoor: Den Briel, Tvoirbot, 35, p. 191-193; Groningen, stadboek 1425, VIII, 219, p. 77. (In dit verband is het opvallend dat het stadboek van 1446 geen regels voor de kerkelijke plechtigheid geeft – het aantal van twaalf vrouwen "buten den hues, ende enghene man" dat mocht deelnemen aan de maaltijd na de doop uit het oudere stadboek is daarin vervangen door twaalf personen "buten den huuse", stadboek 1446, IX, 34, p. 186; Nijmegen, keurboek A, 16, 179-182, p. 38; echter zestien vrouwen toegestaan voor de doopplechtigheid; keurboek A, 187, p. 40; Utrecht, Liber albus, 35, p. 21, Die Roese, 43, 2, 3, p. 198, 199; Zwolle, stadboek 2, 157, p. 168.
38. J.Th. de Smidt, 'De rechtsbronnen in het Noorden tot de 14de eeuw'. In: *AGN III* (Bussum 1982) 135-144, aldaar 140-142; Van der Heijden, 148-154.
39. Nijmegen, keurboek A, 16, 182, p. 38; volgens het stadboek 2 van Zwolle (167, p. 173) vervulden vrouwen een speciale functie tijdens de lijkmis.
40. Bijv. Zutphen, Kondichboek A, bepalingen 1357-1388, § 139, p. 43, § 140, p. 44; Zwolle, stadboek 2, 156-164, p. 168-172 en stadboek 3 (1519-1524) 11, 33, p. 449.
41. B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij*, uitg. P.J. Verdam (Nijmegen 1981) 278-318; Dordrecht, klepboeken, 89, (1454) p. 299; 115 (1461), p. 320.
42. Utrecht, Liber albus, 35, p. 21; *Middelnederlandsch woordenboek* s.v. 'cnape'.
43. Den Briel, Vorboeden A, 11, p. 25 (1346).
44. Utrecht, Die Roese, 43, 4, p. 199.
45. P. Cuzacq, *La naissance, le mariage et le décès* (Parijs 1902) 171, 172.
46. Leiden, keurboek 1450, boek 2, 36, p. 163.
47. Den Briel, Bijlage, p. 211 (1486).
48. Groningen, stadboek 1425, VIII, 215, p. 77.
49. Zutphen, Kondichboek A, 109, p. 29.
50. Zwolle, stadboek 2, 157, p. 168.
51. Vgl. M. Mauss, *The gift* (Londen 1954), met name 1-5; 59-62.
52. Zwolle, stadboek 1, 27, p. 21.
53. Groningen, stadboek 1446, IX, 6, p. 172.
54. Bijv. Groningen, stadboek 1446, IX, 34, p. 186; Zwolle, stadboek 3, latere bepalingen, p. 571 (1541); Zutphen, Kondichboek B (1392-1551), § 38, p. 124.
55. Nijmegen, keurboek A, 183, p. 38.
56. Zwolle, stadboek 2, 152, p. 164.
57. J. Bossy, 'Blood and baptism'. In: D. Baker (ed.), *Sanctity and secularity: the church and the world* (Oxford 1973) 129-143, aldaar 132-134.
58. Zwolle, stadboek 2, 168, p. 173; vgl. Utrecht, Liber albus, 67, 1, p. 29.

59. Nijmegen, keurboek A, 16, 178, p. 38; vgl. Groningen, stadboek 1425, VIII, 216, p. 77, stadboek 1446, IX, 16, p. 176.
60. Zutphen, bepalingen 1357-1388, § 140, p. 44.
61. Zwolle, stadboek 3 (1519-1524) XI, 33, p. 449; stadboek 3, Nye averdrachten (1420-1536) 126, p. 538, 539; stadboek 1, latere bepalingen, 36, p. 50.
62. Groningen, stadboek 1425, VIII, 220, p. 79; stadboek 1446, IX, 133, p. 186.
63. Bijv. Amsterdam, keurboek A 1, 50, 2, p. 30; keurboek A 2 (31 mei 1452 - 23 jan. 1494), 22.1, p. 54 – in het oudste keurboek worden maaltijden tijdens de kraam, bij de doop en zeswekengang, afgezien van een maaltijd na de geboorte, verboden, in keurboek A2 echter zijn uitgebreide regels aan te treffen voor het eten bij de kraamheer en na afloop van de zeswekengang; vgl. keurboek B, 329, 5, p. 444.
64. Bijv. Utrecht, dat alleen in het oudste (Liber albus) en jongste (Die Roese) keurboek keuren naar aanleiding van geboorte, huwelijk en dood heeft uitgevaardigd, en niet in de tussentijdse keurboeken (Liber hirsutus minor, 't Roede Boeck).

Bronnenlijst

- AARDENBURG: G. A. Vorsterman van Oyen (ed.), *Rechtsbronnen der stad Aardenburg*. (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oud-vaderlandsche recht [hierna: OVR] 1ste reeks nr. 15) (Den Haag 1892).
- AMERSFOORT: R. Fruin (ed.), *Middeleeuwsche rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht Utrecht I*. (OVR 1ste reeks nr. 13) (Den Haag 1892).
- AMSTERDAM: J. C. Breen (ed.), *Rechtsbronnen der stad Amsterdam*. (OVR 2de reeks nr. 4) (Den Haag 1902).
- ARNHEM: J. Wessels Boer (ed.), 'Stadrecht van Arnhem'. *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oud-vaderlandsche recht* 1 dl. 2 (1886) 475-508.
- BREDA: W. Bezemer (ed.), *Oude rechtsbronnen der stad Breda*. (OVR 1ste reeks nr. 14) (Den Haag 1892).
- DEN BRIEL: H. de Jager (ed.), *De middeleeuwsche keuren der stad Brielle*. (OVR 2de reeks nr. 2) (Den Haag 1901).
- DORDRECHT: J. A. Fruin (ed.), *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljuwschap van Zuidholland I en II*. (OVR 1ste reeks nr. 4) (Den Haag 1882).
- GRONINGEN: A. Telting (ed.), *Stadboek van Groningen (1425)*. (OVR 1ste reeks nr. 9) (Den Haag 1886).
- *Stadboek Groningen (1446)*. (Pro excolendo iure patrio, 5) (Groningen 1828).
- HAARLEM: J. Huizinga (ed.), *Rechtsbronnen der stad Haarlem*. (OVR 2de reeks nr. 13) (Den Haag 1903).
- LEEWARDEN: A. Telting (ed.), *De Friese stadsrechten*. (OVR 1ste reeks nr. 5) (Den Haag 1883).
- LEIDEN: H. G. Hamaker (ed.), *De middeleeuwsche keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 1873).

- MONTFOORT: R. Fruin (ed.), *Middeleeuwsche rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht Utrecht II*. (OVR 1ste reeks nr. 13) (Den Haag 1897).
- NIJMEGEN: C. C. N. Krom en M. S. Pols (ed.), *Stadrechten van Nijmegen*. (OVR 1ste reeks nr. 11) (Den Haag 1894).
- TIEL: J. L. van Veen (ed.), *Rechtsbronnen der stad Tiel*. (OVR 2de reeks nr. 3) (Den Haag 1901).
- UTRECHT: S. Muller (ed.), *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht I*. (OVR 1ste reeks nr. 3) (Den Haag 1883).
- ZIERIKZEE: W. Bezemer en A. S. de Blécourt (ed.), *Rechtsbronnen van Zierikzee*. (OVR 2de reeks nr. 9) (Den Haag 1908).
- ZUTPHEN: C. Pijnacker Hordijk (ed.), *Rechtsbronnen der stad Zutphen van het begin der 14e tot de tweede helft der 16e eeuw*. (OVR 1ste reeks nr. 2) (Den Haag 1881).
- ZWOLLE: A. Telting (ed.), *Stadboeken van Zwolle*. (Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis, Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten, 12) (Zwolle 1897).